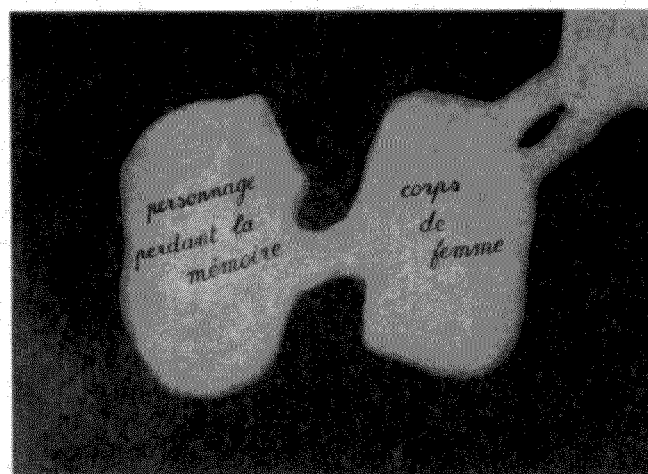
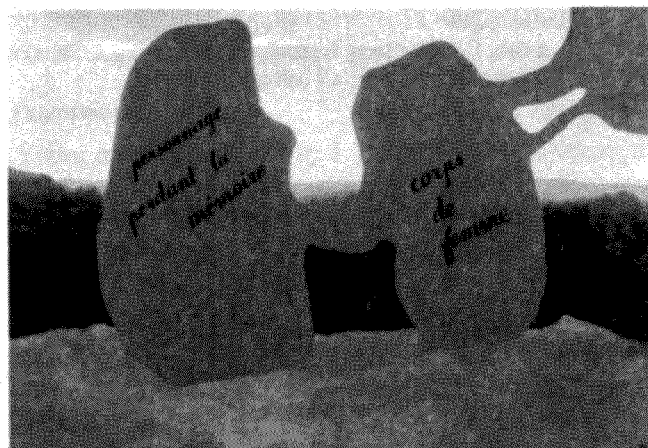

Η ανακάλυψη της ζωής, 1928

Ο χαμένος κόσμος, 1928

Ο χαμένος κόσμος, 1928

Η σχέση ατόμου-κοινωνίας στη νεοελληνική λογοτεχνία

Ένα πρόβλημα σοσιαλιστικής θεωρίας¹

Θα μας ρωτήσει κάποιος, και με το δίκιο του: Τι το θέλετε τώρα ένα παράκαιρο συνέδριο για το σοσιαλισμό;

Μια πρόχειρη απάντηση θα ήταν: Για να μιλήσουμε για όλα εκείνα για τα οποία μέχρι σήμερα δεν ειπώθηκε ούτε λέξη.

Αν η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» έρχεται να κλείσει ένα μεγάλο κεφάλαιο στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής και της ιδεολογίας των μαζών, δυνητικά ανοίγει ένα νέο λαμπρό κεφάλαιο στο πεδίο της θεωρίας. Γιατί παρέχει μια ιστορική ευκαιρία στη θεωρητική έρευνα, απαλλαγμένη πια από τις πιέσεις δογμάτων, ορθοδοξιών, σκοπιμοτήτων, να επαναποθετήσει κριτικά τα προβλήματα: για ν' απορρίψει με γενναιότητα ό,τι χρεοκόπησε στην πράξη· για να δοκιμάσει προς νέες κατευθύνσεις και να ανοίξει νέους ορίζοντες· αλλά και να διασώσει ό,τι αποτέλεσε κατάκτηση του ανθρώπινου πολιτισμού στο πεδίο της θεωρίας, των αναλυτικών-ερμηνευτικών μεθόδων ή του συστήματος αξιών: μήπως και οι εμπειριστές της πολιτικής θελήσουν επιτέλους να επωφεληθούν.

Μη όντας ειδικός σ' αυτό που θεωρήθηκε εξαρχής το κύριο αντικείμενο, δηλ. το πεδίο της οικονομίας, της πολιτικής θεωρίας και κοινωνιολογίας, ο γράφων θα περιοριστεί στο δικό του —απέραντο ωστόσο— πεδίο, που είναι αυτό του πολιτισμού. Και μ' ένα —μαρξιστικά ανορθόδοξο— άλμα θα επιχειρήσει να μεταφέρει τη συζήτηση στα κοσμοθεωρητικά θεμέλια του σοσιαλισμού· κι απ' αυτή τη σκοπιά να προσεγγίσει το πρόβλημα της αυριανής προοπτικής του. Αν αυτό συνιστά παρέκκλιση ή αναγκαία ολοκλήρωση, ας το εκτιμήσουμε στο τέλος.

Η αφετηρία μιας τέτοιας προβληματικής βρίσκεται σε κείμενα όχι θεωρητικά μα λογοτεχνικά. Υπάρχει μια παράδοση στη νεοελληνική λογοτεχνία, που κορυφώνεται στη λεγόμενη «ποίηση της επαναστατικής εμπειρίας» της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Στην ποίηση αυτή επανέρχεται με αξιοσημείωτη επιμονή το πρόβλημα της σχέσης *ατόμου-κοινωνίας*. Αυτή η σχέση συναρτάται στενά με τη σχέση *φύση-πολιτισμός*, σ' ένα σύνθετο σημασιακό

¹ Ο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος είναι καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

σύστημα, που δίνει στο πρώτο ζεύγος οντολογικές προεκτάσεις και το εντάσσει, μαζί με το δεύτερο, σε μια ενιαία κοσμολογία.

Στα τρία προηγούμενα συνέδρια της σειράς «Προβλήματα Σοσιαλισμού» παρουσιάσαμε αναλυτικά κάποιες θεμελιώδεις πλευρές αυτής της παράδοσης.

Είναι, νομίζουμε, ώριμη η στιγμή για να συνοψίσουμε τα στοιχεία που συνθέτουν αυτό το σύστημα σχέσεων και τον αντίστοιχο Κοσμικό μύθο και να εξαγάγουμε τις αναγκαίες θεωρητικές συνέπειες.

Η παράδοση και η προβληματική που μας ενδιαφέρει ξεκινά από το δημοτικό τραγούδι, μ' άλλα λόγια, αφορά το σύστημα αξιών του λαϊκού πολιτισμού των αγροτοκτηνοτροφικών κοινοτήτων της ελληνικής υπαίθρου. Στο σύστημα αυτό οι σχέσεις άτομο-κοινωνία και φύση-πολιτισμός βιώνονται ως μια διαλεκτική αντιθετικών όρων.

Το άτομο ταυτίζεται με τη φύση και τις ζωικές αξίες και αντιπαράθεται στην κοινωνία και τον πολιτισμό, χωρίς μ' αυτό να παραπέμπει σ' ένα αντικοινωνικό μοντέλο, ατομοκεντρισμού ή πρωτογονισμού. Ο υπονοούμενος άλλος πόλος της αντίθεσης είναι μια εξωγενής κουλτούρα ανταγωνιστική, που αντλεί την αυθεντία της από μια αλλότρια «κεντρική εξουσία», που συνήθως έχει το ρόλο του Αντίμαχου-κατακτητή. Το διακριτικό γνώρισμα αυτού του μοντέλου είναι όχι η αντίθεση καθαυτή αλλά η τάση και οι τρόποι υπέρβασής της, που αναδείχνουν ως δεσπίζουσα μια ροπή εξισορρόπησης και εναρμόνισης των αντιθέτων, ποτέ την πλήρη επικράτηση του ενός πόλου.

Μέσα σ' αυτή την παράδοση βρίσκονται οι αγωνιστικοί Κοσμικοί μύθοι της λογοτεχνίας μας, που ευαγγελίζονται πάντα μια ριζική ανανέωση του Κόσμου. Μέσα σ' αυτή την παράδοση βρίσκεται και η αμφισβητησιακή λογοτεχνία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, που οικοδομεί τις αξίες της σε αντιπαράθεση προς τα κατεστημένα πρότυπα.

Θ' αρχίσουμε από την τελευταία, που συνδέεται αμεσότερα με την προβληματική του συνεδρίου μας και θα καταλήξουμε στην πρώτη, που προσφέρει ένα κοσμοθεωρητικό πλαίσιο αναφοράς σ' αυτή την προβληματική.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε, εισαγωγικά, το γεγονός ότι σε ανύποπτο χρόνο, σε σχέση με τις σημερινές καταλυτικές εξελίξεις στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής, όταν οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί δεν είχαν καμιά αμφιβολία για τη στερεότητα των επιλογών τους και του ιδεολογικού τους οπλισμού (μιλάμε για την περίοδο 1945-65), οι νεοέλληνες συγγραφείς της Αριστεράς —ποτισμένοι από την τοπική παράδοση που σκιαγραφήσαμε— διέκριναν καθαρά ότι το θεμελιώδες πρόβλημα για τις σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες βρίσκεται στον τρόπο που κατανοείται και υλοποιείται η κρίσιμη συνάρτηση: *άτομο-κοινωνία*. Ανέλυσαν ποιητικά, με αξιοθαύμαστη διεισδυτικότητα, όλες τις ακανθώδεις διαστάσεις του προβλήματος και —σε συμφωνία με τα πρότυπα σκέψης του τοπικού πολιτισμού— έφτασαν στην καρδιά του προβλήματος.

Ο άξονας της προβληματικής τους είναι η υπέρβαση της αντίθεσης *ατόμου-κοινωνίας*, δηλ. το ερώτημα πώς θα επιτευχθεί η ποθητή εναρμόνιση ανάμεσα στις ατομικές και τις κοινωνικές αξίες, ανάμεσα στην αρχή που επιβάλλει την προτεραιότητα του συλλογικού συμφέροντος και της συλλογικής ευδαιμονίας και στο ζωικό αίτημα που ωθεί στην πραγμάτωση της ατομικής ολοκλήρωσης και ευδαιμονίας. Σε επίπεδο αφηγηματικής δράσης η προβληματική αυτή εκφράζεται ως επίπονη και δραματική διαδικασία συνειδητοποίησης,

που οδηγεί από τη σύγκρουση στη σύζευξη ατομικών και συλλογικών αξιών, από το ατομικό βίωμα στο κοινωνικό βίωμα. Η εναρμόνιση των δυο βιωμάτων και η συνείδηση της αλληλοσυνάρτησής τους βιώνεται ως προέκταση της ατομικής ζωής μέσα στη συλλογική ζωή, η οποία, στον ποιητή Τάσο Λειβαδίτη, γεννά ένα αίσθημα υπέρβασης του θανάτου και ενδοκοσμικής αθανασίας: ένα βίωμα που καταλήγει, μέσω της ατομικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης, στην οντολογική ολοκλήρωση του ανθρώπου. Θα επανέλθουμε σ' αυτό.

Η αντίπαλη ροπή είναι ο ανταγωνισμός και ο πόλεμος, που συνιστούν ακραίες εκδηλώσεις του ατομισμού ως ενστίκτου κυριαρχίας. Γι' αυτό, ο ατομισμός νοείται ως η οντολογική πηγή της πολιτισμικής παρέκκλισης του σύγχρονου δυτικού κόσμου. Σε ορισμένους συγγραφείς ο ατομισμός συλλαμβάνεται ως έννοια αναιρετική της ουσίας του ανθρωπισμού, η οποία ταυτίζεται με τη συλλογικότητα. Έχουμε δηλ. το σημασιακό σύστημα: *άνθρωπος = συλλογικότητα vs ατομισμός = μη άνθρωπος*. Στο μυθικό σύμπαν του Γιάννη Ρίτσου η φάση της ανθρώπινης ιστορίας όπου δεσπόζει ο ανταγωνισμός και ο πόλεμος ταυτίζεται με την «προ Ανθρώπου» εποχή. Στην ομώνυμη ποιητική του σύνθεση, ονομάζει τον αιώνα μας «*Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία*» και οραματίζεται τη μελλοντική υπέρβαση του ατομιστικού ανταγωνισμού, που θα σημάνει την πραγμάτωση της αυθεντικής έννοιας του ανθρωπισμού, δηλ. το πέρασμα από την ανθρώπινη προϊστορία στην εποχή του Ανθρώπου.

Στο υποκείμενο σημασιακό σύστημα πραγματοποιείται μια διαλεκτική σύνθεση των αντίθετων πόλων, που αντιστοιχούν σε εκδοχές των εννοιών *άτομο-κοινωνία*. Είναι σημαντικό ότι η κοινωνία δεν ορίζεται ως μια έννοια αυθύπαρκτη και ανεξάρτητη από το άτομο, που να αντιστοιχεί σε διαφορετικό υποκείμενο, συλλογικό (π.χ. λαός) ή απρόσωπο και συμβολικό (π.χ. κράτος). Περιγράφεται μέσα από τις έννοιες *άνθρωπος, συλλογικότητα, συντροφικότητα* και σε αντιπαράθεση προς τις έννοιες *ατομισμός, ανταγωνισμός, μη-άνθρωπος*. Μ' άλλα λόγια, δεν είναι η έννοια *άτομο* που αποκλείεται, αλλά η ανταγωνιστική και κυρίαρχη εκδήλωση του ατομισμού, συμπεριφορά που σημασιοδοτείται ως μη ανθρώπινη. Αντίστροφα, η έννοια *κοινωνία* δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από την έννοια *άτομο*, εφόσον ορίζεται αποκλειστικά ως συνάρτηση μιας ορισμένης ποιότητας και συμπεριφοράς του ατόμου. Δεν υποστασιοποιείται παρά μέσω της υπέρβασης του ατομιστικού ενστίκτου, δηλ. μέσω της συντροφικότητας, η οποία συνθέτει τα επιμέρους άτομα σε οργανικό σύνολο, σε κοινωνία ανθρώπων.

Για να υπάρξει η κοινωνία προϋποτίθεται η έκθυμη, άρα ελεύθερη ενεργοποίηση των συστατικών της μονάδων, των ατόμων, και όχι κάποιος έξωθεν ή ένωθεν καταναγκασμός. Η αρχή της συντροφικότητας ορίζει ειδικότερα την κοινωνία ως συνεκτική ενότητα ατόμων, που πραγματώνεται μέσω της ενεργητικής αλληλεγγύης, στη βάση της αμοιβαιότητας, που συνεπάγεται την ισοτιμία των μελών του όλου. Στις απόψεις αυτές, που συναρτούν τη συγκρότηση της κοινωνίας με την ατομική ευθύνη των μελών της, αναγνωρίζουμε την παραδοσιακή ελληνική «*αντίληψη του προσώπου*», όπου το υπεύθυνο άτομο γίνεται ο δημιουργικός παράγοντας και εγγυητής των αξιών. Στην ηρωική εκδοχή του, αυτό το μοντέλο εκφράζεται ως αυτόβουλη στράτευση στην υπηρεσία των άλλων (: κατά το πρότυπο του λαϊκού Ήρωα-Προμάχου), ως αυτοπροσφορά στο *συνάνθρωπο*. Σ' αυτή την αυτοπροσφορά, ακόμη περισσότερο, στην αυτοθυσία βρίσκει το άτομο την πλήρωσή του, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνεται και δικαιώνεται ως ενεργητικός κοινωνικός παράγων.

Από την άλλη μεριά, απορρίπτεται κάθε έκφραση ατομισμού, που θα σήμαινε αντικειμενική ή υποκειμενική προτεραιότητα του ατόμου έναντι του συνόλου, δηλ. διατάραξη της αρμονίας, που συνιστά το θεμέλιο μιας κοινωνίας ανθρώπων. Σ' αυτή την προβληματική, ως τελικός στόχος προβάλλεται η αυτονόητη προέκταση της συντροφικότητας, η συναδέλφωση των λαών, η ειρήνη, που συνιστά αναγκαίο όρο για την προσωπική και συλλογική ολοκλήρωση.

Η προβληματική αυτή, όπως είπαμε, δεν περιορίζεται στους λεγόμενους πολιτικούς ποιητές της Α' Μεταπολεμικής γενιάς. Το έργο τους αποτελεί κορύφωση σε μια παράδοση που έχει μια μακρά προϊστορία. Η προϊστορία αυτή θα μπορούσε να αναχθεί ως τον Εμπεδοκλή, που συνέλαβε και συνόψισε στο διαλεκτικό ζεύγος *φιλότης-νείκος* (: αγάπη-μίσος/ενότητα-ανταγωνισμός) τις δύο πρωταρχικές κοσμογονικές δυνάμεις.

Στη νεοελληνική πολιτισμική φάση, ο πρώτος που εισάγει στην ποιητική του κοσμολογία (και ανθρωπολογία) μια παρόμοια προβληματική είναι ο Σολωμός. Στην ώριμη φάση της δημιουργίας του, ιδιαίτερα στον «Κρητικό» (1833) και στον «Πόρφυρα» (1847-49), ο σολωμικός ήρωας βρίσκεται ανάμεσα σε δύο αντίρροπες καταλυτικές δυνάμεις, τη μαγευτική αφομοιωτική ροπή της φύσης (που η ποιότητά της ορίζεται πολύ χαρακτηριστικά από την παρομοίωση: «μόλις είν' έτσι δυνατός ο Ερωτας κι ο Χάρος») και τον εξοντωτικό ανταγωνισμό (που στον «Κρητικό» εκπροσωπείται από τον πολεμικό αγώνα πρώτα και τη θαλασσινή καταιγίδα ύστερα, στον «Πόρφυρα» από τον «τίγρη του πελάγου», τον καρχαρία). Αυτή η διπλή αντιπαράθεση γίνεται το μέτρο της ηθικής ελευθερίας και της ακεραιότητας του ανθρώπου. Ο ήρωας, στο βαθμό που καταφέρνει να σταθεί ανεξάρτητος τόσο απέναντι στο μέγιστο θέλητρο (το σχήμα της ενότητας) όσο και απέναντι στη μέγιστη βία (το σχήμα του ανταγωνισμού), ολοκληρώνεται ηθικά και οντολογικά, πραγματώνοντας ένα τρίτο πρότυπο σχήμα σχέσεων (κατ' αντιδιαστολή προς τη διάζευξη: αφομοίωση ή επιβολή), την ιδεώδη ισορροπία ανθρώπου-κόσμου.

Ο επόμενος μεγάλος σταθμός αυτής της παράδοσης είναι η ποίηση του Άγγελου Σικελιανού, όπου η προβληματική που μας ενδιαφέρει, ποιητικά αλλά και θεωρητικά διατυπωμένα, παίρνει διαστάσεις συγκροτημένης κοσμοθεωρίας.

Σ' αυτή την κοσμοθεωρία ο πυρήνας του κόσμου, ο ενιαίος ρυθμός που συνέχει το Σύμπαν είναι η ερωτική πνοή και ορμή της Δημιουργίας. Ο ποιητής την ονομάζει ζώντα θεό, «αιώνιο Βιολογικό Θεό», που —καθώς λέει— «είναι αυτό το ίδιο το πλήρωμα του Sexus μες στο οποίο, είτε το ξέρουμε είτε όχι, ζούμε όλοι και κινούμεθα και εσμέν». Στις αρχετυπικές παρθενομητρικές θεότητες των πρώτων πολιτισμών της Μεσογείου (την Ασάρη, τη Ρέα, την Κυβέλη, τη Δήμητρα, αλλά και την Παναγία), ο ποιητής αναγνωρίζει τη μυθικοθρησκευτική έκφραση της πίστης ότι η φύση του θείου είναι ερωτική. Κι αυτή η ερωτική φύση υποστασιοποιείται, σε μυθικό επίπεδο, στην «ιερή θηλότητα», τη μεγάλη θεά-μάννα-ερωμένη-κόρη, που συγκεντρώνει στο μέγιστο βαθμό τις ομόλογες ιδιότητες της μητρικής στοργής, της έγνοιας για την ανάπτυξη της ζωής, της ερωτικής αφοσίωσης, της τρυφερότητας και της χάρης, ιδιότητες που συνθέτουν τη συνεκτική ουσία του κόσμου. Όταν ο ποιητής μιλά για το «θείο σεξουαλικό πυρήνα», για την «αυθεντική οντολογική πραγματικότητα του Sexus, που είναι η ίδια η ζωντανή υπόσταση στα βάθη μας του δημιουργού θεού», παραπέμπει σε παράλληλες εκδηλώσεις της ίδιας δημιουργικής αρχής, που είναι η αρχή της

Παγκόσμιας Ενότητας. Πάνω σ' αυτό είναι χαρακτηριστική μια εναλλακτική συμβολοποίηση του θείου στο δίδυμο Διόνυσος-Άδης (που ανάγεται στις αρχαίες μυστηριακές λατρείες, αλλά και στη γνωστή ρήση του Ηράκλειτου) και στο ταυτόσημο δίδυμο Ορφέας-Χριστός, που επανέρχονται στο ποιητικό και στο δοκιμιακό έργο του Σικελιανού και εκφράζουν την οντολογική ταυτότητα του έρωτα και του θανάτου. Στην ταυτότητα αυτή αποτυπώνεται μια ενδιαφέρουσα διάσταση της ερωτικής ροπής, που είναι η απάρνηση της ατομικότητας και η απόσβεσή της μέσα στην παγκόσμια ενότητα. Σ' αυτό έγκειται η βαθύτερη συγγένεια του ερωτικού με το θρησκευτικό αίσθημα: στη ροπή του ερώντος υποκειμένου να «δοθεί» στο ερώμενο αντικείμενο (είτε θεός είναι αυτό είτε ερωτικός σύντροφος) και να βρει την πλήρωση στην ολοκληρωτική συγχώνευση μαζί του. Μέσα σ' αυτή την προοπτική μπορεί να κατανοηθεί και το ένστικτο του θανάτου ως η ακραία εκδήλωση του ερωτικού ενστίκτου: το τελευταίο όριο στην κλίμακα της αυτοπροσφοράς, που η άλλη της όψη είναι η απάρνηση της ατομικότητας και η αυτοκαταστροφή. Ο αντίθετος πόλος σ' αυτό το κοσμοθεωρητικό σύστημα είναι, λοιπόν, το ένστικτο της εξατομίκευσης και της επιβολής. Η μονομερής επικράτηση του τελευταίου είχε ως συνέπεια την «απώλεια του οντολογικού και ουσιαστικά θρησκευτικού περιεχομένου του Sexus», κατά τη διατύπωση του ποιητή, και τον εκφυλισμό του «από πυξίδα Κοσμικού προσανατολισμού με ψυχοπαθολογικό και κοινωνικό πρόβλημα»! Αλλά προπάντων είχε ως συνέπεια τη λοξοδρόμηση του ανθρώπινου πολιτισμού σ' έναν «κατήφορο ολέθριας παρακμής», που οι βασικές εκφράσεις του είναι η διάσπαση της υπαρξιακής ενότητας του ανθρώπου (δυϊσμός: διάσταση ψυχής-σώματος), η διάρρηξη της αρχέγονης ενότητάς του με τη φύση, η απώλεια του φυσικού του προσορισμού.

Ο Σικελιανός έχει μια ιστορική ερμηνεία γι' αυτή την παρέκκλιση. Την αποδίδει στην επικράτηση της πατριαρχικής κοινωνίας εις βάρος των αρχέγονων μητριαρχικών πολιτισμών. Η πατριαρχία και η μητριαρχία αντιπροσωπεύουν, κατά τον ποιητή, δύο αντίπαλα πολιτισμικά πρότυπα, που η ιστορική τους αντιπαράθεση παίρνει κοσμοϊστορική σημασία. Η ιερή τάξη της μητρότητας εκπροσωπεί την ερωτική αρχή της ενότητας των πάντων, την αρμονία ανθρώπου-κόσμου, το έρμα της ευθύνης για την ολοκλήρωση της ζωής, το πνεύμα αλληλεγγύης και αυτοθυσίας, που υλοποιούνται στο κοινωνικό μοντέλο ενός ειρηνικού αγροτικού πολιτισμού. Αντίθετα, η πατριαρχία εκπροσωπεί «τον προαιώνια ληστρικό ανδρισμό, που ανέκαθεν βασίστηκε στην αρπαγή και τη βία και τη σφαγή», συνεπώς εκφράζει την αρχή του εξοντωτικού ανταγωνισμού. Συνδέεται, κατά τη διατύπωση του ποιητή, με «τη θεολογία της δύναμης, τη θεοποίηση της ποσότητας, με τη λογοκρατία, τον καπιταλισμό, το μηχανικό πολιτισμό». Αντιπροσωπεύει την οντολογική πλάνη, που οδήγησε στην παρέκκλιση του ανθρώπου από το δημιουργικό του προσορισμό. Αντίθετα, οι αρχές της μητριαρχίας αντιπροσωπεύουν την οντολογική αλήθεια, που υπαγορεύει το αίτημα μιας ριζικής πολιτισμικής ανανέωσης, που να επανασυνδέσει τον άνθρωπο με τον παγκόσμιο ρυθμό, να του ξαναδώσει τη χαμένη συνείδηση της Κοσμικής αποστολής του και να τον οδηγήσει σε μια «νέα καθολική, πνευματική και ιστορικήν αδελφότητα».

Το αίτημα αυτό ο Σικελιανός το αναπτύσσει θεωρητικά στην *Ελευσίνια Διαθήκη* και ποιητικά στα *Λυρικά*, Β', ιδιαίτερα στην «Ιερά Οδό», όπου οραματίζεται την υπέρβαση των αντιθέσεων και τη συναδέλφωση θυτών και θυμάτων, σε μια μελλοντική κοινωνία απαλλαγμένη από τη βία και την εκμετάλλευση. Τα οράματά του ο ποιητής θα τα συγκεκριμενο-

ποιήσει ακόμη περισσότερο στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και στην πρώτη Μεταπολεμική περίοδο, συνδυάζοντάς τα με τα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα της ιστορικής στιγμής. Στις τραγωδίες του *Ο Χριστός στη Ρώμη* και *Ο θάνατος του Διγενή* (ή *Χριστός λυόμενος*) θα συνδέσει το αίτημα μιας ριζικής πολιτισμικής ανανέωσης με τη μαχητική αντίσταση στη βία και με το αίτημα της κοινωνικής επανάστασης. Στο *θάνατο του Διγενή*, ειδικότερα, το αίτημα αυτό θα πάρει τη μορφή ενός λαϊκού κοινοβιακού σοσιαλισμού, που έχει ως αντικείμενο ιστορικής αναφοράς το βυζαντινό πολιτικοθρησκευτικό κίνημα των Παυλικιανών. Πρόκειται για ένα αγωνιστικό μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης και ζωής, που θεμελιώνει την ισορροπία ατόμου-συνόλου στην αρχή της συλλογικής προσπάθειας, της ενεργητικής αλληλεγγύης και της αυτοθυσίας. Το μοντέλο αυτό εμφανίζεται ως η κοινωνική πραγμάτωση του Κοσμικού οράματος της ζωής, εξισώνοντας της ερωτικής ουσία του θείου και την αρχή της ενότητας του Σύμπαντος με την αλληλεγγύη της κοινοβιακής ζωής και τη σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας.

Μέσα στο ίδιο πνεύμα βρίσκεται και η ποιητική μυθολογία του Νικηφόρου Βρεττάκου, που είναι ο γνησιότερος ίσως μαθητής του Σικελιανού. Ο πυρήνας και η συνεκτική αρχή του Σύμπαντος είναι η *Αγάπη*, που έχει ως φυσικό πρότυπο τον ήλιο, ο οποίος χαρίζει γενναιόδωρα και χωρίς διάκριση σ' όλα τα όντα τις ζωογόνες ακτίνες του (*ήλιος-αγάπη*). Ο άλλος πόλος που τεκμηριώνει τον οντολογικό χαρακτήρα της αγάπης είναι η ανθρωπίνη καρδιά· η μαρτυρία της συμπυκνώνεται στο αξίωμα: «*αγαπώ άρα υπάρχω*», όπου η αγάπη γίνεται υπαρκτική ουσία του ανθρώπου: *αγάπη = ύπαρξη vs μη αγάπη = ανυπαρξία*. Στο ποίημά του «*Παγκόσμια Έλξη*» συμπυκνώνει και «*εκλαϊκεύει*» τη σικελιανική σύλληψη, μέσα από μια σειρά εξισώσεις που αναδειχνουν την ενοποιητική αρχή της αγάπης σε όλα τα επίπεδα. Σε Κοσμικό επίπεδο εκφράζεται ως «*παγκόσμια έλξη*», που εξασφαλίζει τη συνοχή του πλανητικού συστήματος. Σε φυσικό επίπεδο εκφράζεται ως γονιμοποιό ερωτικό ένστικτο που αναπαράγει τη ζωή. Σε κοινωνικό επίπεδο εκφράζεται ως κοινωνικό ένστικτο αλληλεγγύης, συντροφικότητας, αυτοπροσφοράς στο συνάνθρωπο. Ο κόσμος εμφανίζεται ενιαίος με συνεκτική ουσία την *Αγάπη*.

Τον αντίθετο πόλο κατέχει το αλαζονικό και ιμπεριαλιστικό *Εγώ*, που αντιπροσωπεύει ένα μεγάλο κίνδυνο για την ολοκλήρωση της ατομικής και συλλογικής ευτυχίας, η οποία πραγματώνεται μέσα στη συναδέλφωση και την ειρήνη. Το *Εγώ* ευθύνεται για τους ανταγωνισμούς, τις συγκρούσεις και τους πολέμους, που απειλούν με αφανισμό τον άνθρωπο και την ισορροπία του Κόσμου. Γι' αυτό, στον Βρεττάκο, η υπέρτατη μορφή αγάπης είναι η ταπείνωση. Είναι το μέσον με το οποίο ο άνθρωπος θα διαρρηξίσει τα όρια της ατομικότητάς του για να ταυτισθεί με το συνάνθρωπο, που στο ποιητικό του σύμπαν υποκαθιστά τον απόντα θεό (ο «*ο άνθρωπος-θεός*»: αντικείμενο λατρείας και προσφοράς).

Όπως είναι φανερό, το Κοσμικό μοντέλο που αντιστοιχεί στην ποιητική μυθολογία του Βρεττάκου έχει ως θεμέλιο την *Αγάπη*, δύναμη ταυτόσημη με το *Sexus* του Σικελιανού. Και όπως σ' εκείνον, η δυναμική του βασίζεται στη διαλεκτική δυο αντίπαλων ροών, της ενοποιούσας Αγάπης από τη μια και του ανταγωνιστικού *Εγώ* από την άλλη.

Η ίδια διαλεκτική ορίζει και το μυθικό σύμπαν του ποιητή Τάσου Λειβαδίτη. Το πιο χαρακτηριστικό για την παράδοση που μελετούμε είναι το έργο του «*Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας*». Εκεί οι δύο πρωταγωνιστές (άντρας-γυναίκα) ξεκινούν από τον εγωιστικό

πόλο, που είναι η εξατομικευμένη αντίληψη των πραγμάτων, για να περάσουν διαδοχικά, μέσω του αμοιβαίου έρωτα, στην ολοκλήρωση που τους προσφέρει η ένωσή τους· και μέσω της ανθρώπινης αλληλεγγύης και συντροφικότητας στην κοινωνική και οντολογική τους ολοκλήρωση, που βρίσκεται στην καθολική ταύτιση με όλα τα όντα, έμψυχα και άψυχα, και η οποία κορυφώνεται σ' ένα βίωμα εγκόσμιας αθανασίας.

Την παράδοση αυτή διέκρινε, σχολίασε και ανέδειξε ένας άλλος ποιητής —που η πνευματική αδράνεια των ημερών μας θέλει να ταξινομεί στους αντιπάλους του σοσιαλισμού— και ο οποίος υπογράμμισε τη μεγάλη σημασία που θα μπορούσε ν' αποκτήσει αυτή η παράδοση, αν έβρισκε συνέχεια και εφαρμογή στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Πρόκειται για τον ποιητή Οδυσσέα Ελύτη, ο οποίος καταγγέλλει τα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα της εποχής μας και κηρύσσει τη διαρκή επανάσταση σε Κοσμικό, κοινωνικό και ατομικό επίπεδο. Τις θέσεις του για τη σχέση ατόμου-κοινωνίας, σε συσχετισμό με την προϊστορία του θέματος μέσα στην πολιτισμική μας παράδοση, ο Ελύτης αναπτύσσει στο δοκίμιο με το σημαδιακό τίτλο «*Τα δημόσια και τα ιδιωτικά*» (*Εν Λεικώ*, Αθήνα, Ίκαρος, 1993: 341-347).

Δύο είναι οι συμπληρωματικοί πόλοι της προβληματικής του: «*Το καίριο στη ζωή αυτή κείται πέραν του ατόμου*». Όμως, απαραίτητη προϋπόθεση και για τη σωστή κοινωνικοποίηση του ανθρώπου και για μια υγιή συλλογική ζωή είναι η ολοκλήρωσή του ως ατόμου. Μόνο όταν ολοκληρωθεί ως άτομο μπορεί να υπερβεί το ατομοκεντρικό κριτήριο και να δώσει μέσα στη συνειδήσή του την προτεραιότητα στα «κοινά». Κι έτσι μόνο —κι όχι με έξωθεν ή άνωθεν καταναγκασμούς— μπορεί να οικοδομηθεί μια πραγματική, υγιής κοινωνία ανθρώπων· όπου ελαχιστοποιείται η αντίθεση ατομικού-συλλογικού και το άτομο γίνεται φορέας και δημιουργική έκφραση της κοινότητας. Ο ποιητής αναφέρεται σε ιστορικά παραδείγματα όπου αναγνωρίζει την υλοποίηση αυτής της ιδανικής ισορροπίας.

Μιλώντας για τη μινωική Κρήτη, παρατηρεί ότι «τα μικρά μεγέθη, ο περιορισμένος πληθυσμός, η περίπου ανυπαρξία καταναλωτικών αγαθών, μείωναν τις διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα, έτσι που η πλάστιγγα να γέρνει πάντοτε από το μέρος της ποιότητας και του καλού γούστου, που ή υπάρχουν διάχυτα στον αέρα για τον καθένα ή δεν πουλιούνται στην αγορά για να μπορούν να τα προμηθεύονται οι ολίγοι»².

Αναφέρεται επίσης στη συναφή λαϊκή παράδοση των χρόνων της Τουρκοκρατίας κι επισημαίνει την ευγένεια και την ανωτερότητα των θεσμών και των δημιουργημάτων που παρήγαγε κάτω απ' τις πιο δυσμενείς συνθήκες. Και καταλήγει: «Τι σταμάτησε αυτά τα κινήματα ψυχής που αξιώθηκαν κι έφτασαν ως τις κοινότητες; Ποιος καπάκωσε μια τέτοιου είδους αρετή, που μπορούσε μια μέρα να μας οδηγήσει σ' ένα ιδιότυπο, κομμένο στα μέτρα της χώρας πολίτευμα, όπου το κοινόν αίσθημα να συμπύκνιζε μ' εκείνο των αρίστων;»³

Η προβληματική αυτή, που παρουσιάσαμε εδώ με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα, συμπληρωματικά και αλληλοσυναρτώμενα· το οντολογικό (κοσμοθεωρητικό) και το κοινωνικό (ιδεολογικό). Η μεταξύ τους συνάρτηση μας επιτρέπει να βγάλουμε ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή την κοσμοθεώρηση, που μέσα στην ποιητική μας παράδοση εμφανίζεται όχι ως διανοητική σύλληψη αλλά ως βιωματική εμπειρία, η πηγή της κοινωνικότητας, της ανθρώπινης αλληλεγγύης, της συντροφικότητας, που έθρεψαν το σοσιαλιστικό

ιδεώδες και το πρότυπο σοσιαλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας, είναι οντολογική: η *ερωτική ροπή της Ενότητας*, που αποτελεί τη συνεκτική αρχή του Σύμπαντος σε πλανητικό επίπεδο (παγκόσμια έλξη), φυσικό επίπεδο (ερωτικό αναπαραγωγικό ένστικτο), ανθρώπινο επίπεδο (κοινωνικό ένστικτο, αλληλεγγύη, συντροφικότητα). Πρόκειται λοιπόν για ένα «βασικό ένστικτο», που ορίζει τη συμπεριφορά της ύλης, έμψυχης και άψυχης, συμπεριφορά ηλεκτρομαγνητικού τύπου (αν ερμηνεύουμε σωστά), η οποία θα μπορούσε να βρει ερείσματα και σε επίπεδο μικροφυσικής, στη συνοχή των ατόμων και των μορίων. Σε ανθρώπινο επίπεδο, έχει ως εμπειρική επαλήθευση τον τύπο του ανθρώπου που βρίσκει την ευτυχία και την πλήρωση όχι στον ανταγωνισμό και την επιβολή του στους άλλους, αλλά αντίθετα στην αλληλεγγύη, την αυτοπροσφορά, την ταύτισή του με τον άλλο, στην υπέρβαση της ατομικότητάς του και τη συγχώνευσή του μέσα σ' έναν ανώτερο πόλο έλξης, κοινωνικό, φυσικό, συμπαντικό. Τέτοιοι υπήρξαν όλοι οι μεγάλοι ερωτικοί, ασκητές, άγιοι, όλοι οι μεγάλοι σοσιαλιστές.

Θα μπορούσε κανείς εύλογα να παρατηρήσει ότι η καθημερινή όσο και η ιστορική εμπειρία αναδειχνει μάλλον έναν άλλο τύπο ανθρώπου, που βρίσκει την πλήρωση στη βία, την αρπαγή, την κατακτητική και εκμεταλλευτική συμπεριφορά, τον τύπο του σταυρωτή, αυτό που έχει ως βασικό ένστικτο την ακαταμάχητη ροπή προς το έγκλημα⁴. Ο Σικελιανός σίγουρα θ' απαντούσε ότι, βέβαια, είναι ο ήρωας δυτικού τύπου, που υλοποιεί την αντίπαλη αρχή της εξατομίκευσης, η οποία εκφράζεται με το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και της επιβολής· και είναι φυσικό να προβάλλεται αυτός σε μια κοινωνία όπου επικρατεί το ατομοκεντρικό και ανταγωνιστικό πρότυπο. Όμως, αυτό το πρότυπο αντιπροσωπεύει την παρέκκλιση από τον αυθεντικό προσορισμό του ανθρώπου. Και γι' αυτό δε γίνεται να επικρατήσει τελειωτικά. Η αντιπαράθεση και η διαλεκτική των αντιθέτων συνεχίζεται. Η ροπή της Ενότητας είναι το οντολογικό θεμέλιο του Κόσμου· δεν έχει «ημερομηνία λήξεως». Και όσο υπάρχουν άνθρωποι έτοιμοι να θυσιαστούν για τους άλλους, το όραμα μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας δε θα πάψει να ζεσταίνει τις καρδιές των ανθρώπων.

Συνοψίζουμε: μέσα σ' αυτό το κοσμοθεωρητικό πλαίσιο, η σχέση ατόμου-κοινωνίας, όπως τέθηκε από τους νεοέλληνες συγγραφείς, αποτελεί την πιο κρίσιμη συνάρτηση σ' ένα κοινωνικό σύστημα. Ο τρόπος με τον οποίο λύνεται η αντίθεση των δύο όρων μπορεί ν' αποτελέσει τυπολογικό κριτήριο για την ταξινόμηση των κοινωνικών συστημάτων. Η προτεραιότητα του ατόμου ορίζει, όπως είναι φανερό, τα κοινωνικοπολιτικά συστήματα δυτικού τύπου. Ατομικά δικαιώματα, ιδιωτική πρωτοβουλία, ελεύθερος ανταγωνισμός είναι τα χαρακτηριστικά ιδεολογήματα που περιγράφουν εύγλωττα τον προσανατολισμό αυτών των συστημάτων.

Η προτεραιότητα της κοινωνίας φαίνεται κατ' αρχήν ν' αντιστοιχεί σε κοινωνικοπολιτικά συστήματα σοσιαλιστικού τύπου. Ωστόσο, η προτεραιότητα αυτή, στην ακραία της εκδοχή, δηλ. στο μέτρο που υποτάσσει ολοκληρωτικά και σβήνει το άτομο μέσα στο όλον, αντιστοιχεί μάλλον σε κοινωνικοπολιτικά μοντέλα της ανατολίτικης πολιτισμικής παράδοσης, απολυταρχικού ή θεοκρατικού τύπου, όπου το άτομο ως αυτόνομη αξία απουσιάζει. Ένα σοσιαλιστικό σύστημα μ' αυτά τα χαρακτηριστικά μόνο ως παρέκκλιση από τα σοσιαλιστικά ιδεώδη θα μπορούσε να νοηθεί.

Αντίθετα, ο στρατηγικός στόχος του σοσιαλιστικού οράματος για μια κοινωνία δίκαιη, απαλλαγμένη από τη βία και την εκμετάλλευση, το αίτημα της ουσιαστικής δημοκρατίας και της ελεύθερης ανάπτυξης του ανθρώπου, αποδεικνύουν ότι ο προσανατολισμός του σοσιαλιστικού μοντέλου ταυτίζεται με την κατεύθυνση που δείχνει η ελληνική λογοτεχνική παράδοση: προς την υπέρβαση της αντίθεσης και την εναρμόνιση ατομικού και κοινωνικού, μέσα από μια διαλεκτική συνεχούς αμοιβαιότητας: το άτομο να ολοκληρώνεται μέσα από την αυτοπροσφορά στο συνάθροιστο και στο κοινωνικό σύνολο. Και η κοινωνία ως σύνολο θεσμών και κανόνων να λειτουργεί με γνώμονα την ανάπτυξη και ευδαιμονία των μελών της ως ατόμων και ως ολότητας. Ένα σημείο ιδεώδους ισορροπίας.

Η τυπολογία αυτή μας παρέχει ένα μέτρο αξιολόγησης για να εκτιμήσουμε το βαθμό επιτυχίας των ιστορικών πειραμάτων του σοσιαλισμού ή την απόκλισή τους από τον τελικό στόχο.

Μια-δυο κοινότοπες παρατηρήσεις, για να δοκιμάσουμε την εργαλειακή αξία αυτής της τυπολογίας.

1. Ποια ήταν η αιχμή της αντίπαλης προπαγάνδας από την αρχή του ψυχρού πολέμου ως σήμερα; Τα ατομικά δικαιώματα στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η ασύμμετρη προσήλωση στον πόλο «συλλογικό συμφέρον» έθρεψε ένα αυτόνομο υπερτροφικό υποκείμενο, το *κόμμα-κράτος* με τα δικά του συμφέροντα, που μοιραία ήρθε σε σύγκρουση με τον πολίτη ως άτομο φαλκιδεύοντας τα δικαιώματά του. Κι αν αυτό δεν ήταν μια από τις κύριες αιτίες της κατάρρευσης, ασφαλώς ήταν αποφασιστικός παράγοντας για την απουσία αντίστασης.

2. Σε ορισμένα από τα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού αναπτύχθηκε το φαινόμενο της *προσωπολατρίας* του ηγέτη. Μια γεύση του φαινομένου μάς έδωσαν τα ΜΜΕ με αφορμή το θάνατο του ηγέτη της Β. Κορέας. Το φαινόμενο παραπέμπει στα θεοκρατικά μοντέλα, όπου ο *άρχοντας-Θεός* ήταν αντικείμενο λατρείας από τους υπηκόους του.

Το σύνολο αυτών των φαινομένων δείχνει ανάγλυφα ότι δεν είχε επιτευχθεί η κρίσιμη ισορροπία *ατομικού-κοινωνικού* και ότι τα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού είχαν διολισθήσει προς την πλευρά του ανατολίτικου πολιτισμικού μοντέλου: απόλυτη προτεραιότητα στον πόλο *κοινωνία* εις βάρος του πόλου *άτομο* γεγονός που αναιρεί τον κύριο σκοπό μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας.

3. Από την άλλη μεριά, στο πεδίο της ιδεολογίας των μαζών δόθηκε υπερβολική έμφαση στην *πάλη των τάξεων*, σε βαθμό που μετέτρεψε μια αντικειμενική διαπίστωση για το κοινωνικό γίνεσθαι σε αξιακό πρότυπο και μοντέλο ανθρώπινης συμπεριφοράς. Έτσι μας προέκυψε ο ακραία ανταγωνιστικός και στενά συμφεροντολογικός τύπος του σύγχρονου αριστερού δυτικού τύπου, που όχι σοσιαλιστική κοινωνία μα ούτε στοιχειώδη αρμονική συμβίωση με τον ερωτικό του σύντροφο δεν είναι ικανός να πετύχει. Αυτός ως ιδιοσυγκρασία ταυτίζεται με το ατομοκεντρικό πρότυπο με βάση την τυπολογία που εκθέσαμε, είναι «φύσει» δεξιός.

4. Σε ένα άλλο επίπεδο, η έμφαση στη βιομηχανική ανάπτυξη οδήγησε και τα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού σε μια εντελώς ανάλογη προς τα καπιταλιστικά σχέση με τη φύση: σχέση κατακτητική, εκμεταλλευτική, σχέση αντίθεσης, που αναιρεί την αρχή της ενότητας ανθρώπου-κόσμου, δηλ., σύμφωνα με το σχήμα που αναπτύξαμε, τα κοσμοθεωρητικά θεμέλια του σοσιαλισμού.

Είναι φανερό. Για την πραγμάτωση του σοσιαλιστικού οράματος χρειάζεται μια διαφορετική αγωγή, η οποία να πηγάζει από μια συνολική και συνεπή κοσμοθεωρία. Μήπως χρειάζεται να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στον πολιτισμό ως δομιστικό και αξιολογικό πλαίσιο, μέσα στην αυριανή θεωρία του σοσιαλισμού;

Σημειώσεις

1. Ανακοίνωση στο Τέταρτο Επιστημονικό Συνέδριο «Προβλήματα Σοσιαλισμού», με θέμα: «Και τώρα τι; Το μέλλον της σοσιαλιστικής ιδέας στον εικοστό αιώνα» (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σεπτέμβριος 1994).
2. *Εν λευκώ*, 1993: 342.
3. *Εν λευκώ*: 346-347.
4. Είναι το πρότυπο που αποτυπώνεται, με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο, στη γνωστή αμερικάνικη ταινία *Βασικό ένστικτο*, με τον Μάικλ Ντάγκλας και τη Σάρον Στόουν.

Τα βαθιά νερά, 1941